

ՏԱՐԱԾԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ

Նաիրա Մկրյան

Երևանի պետական համալսարան

Ցուցայնության գաղափարը հայտնի է դեռևս անտիկ ժամանակներից, իսկ նոր ժամանակներում ցուցայնության խնդրի հետազոտության սկիզբը դրեց գերմանացի հնդեվրոպագետ Կ. Բրուզմանը, որից հետո՝ հայտնի հոգեբան և լեզվաբան Կ. Բյուլերը: Հետագայում խնդրին անդրադարձավ Չ. Պիրսը, ով առաջարկեց ցուցական դերանուններն անվանել «ինդեքսային նշաններ», որոնք անմիջական կապ են հաստատում բառի և օբյեկտի միջև (Մարս 2000:88-95): Օ. Եսպերսենն առաջարկեց «շիֆտեր» հասկացությունը, որով նշեց այն լեզվական միավորները, որոնց գործածությունն ու ընկալումը էապես պայմանավորված են խոսողով և հաղորդակցության այլ կողողինատներով (Եսպերսեն 1958:60-65): Ըստ այդմ՝ ցուցային տարրերը շիֆտերների ցայտուն օրինակ են, քանի որ դրանք անհնար է վերարտադրել լեզվական կամ արտալեզվական համատեքստից դուրս:

Ժամանակակից լեզվաբանությունն առաջին հերթին բնութագրվում է մարդակենտրոն մոտեցման գերակայությամբ, և բնականաբար նրանում հիմնարար սկզբունք է դառնում մարդու գործոնի՝ ուշադրության կենտրոնում գտնվելու սկզբունքը, որը ենթադրում է լեզվի ուսումնասիրություն՝ մարդկային գործոնի հետ սերտ կապի մեջ (Արբուսյան 1995:64): Լեզվական մարդակենտրոնության օրինակաչափ դրսևորումը մարդու և նրա գործունեության ուսումնասիրությունն է ժամանակի և տարածության մեջ, որի հետ սերտորեն կապված է ցուցայնության գաղափարը:

Ցուցայնությունը լեզվական այնպիսի միջոցների գործածությունն է, որոնք կարող են մեկնաբանվել միայն հաղորդակցական ակտի ֆիզիկական կողողինատներին դիմելով, իսկ համապատասխան լեզվական տարրերն ընդունված է անվանել ցուցային տարրեր: Ջ. Լայոնզի ձևակերպմամբ՝ ցուցային է լեզվի այնպիսի տարրը, «որի իմաստային կառուցվածքի մեջ ընգրկված է օբյեկտի նույնականացումը՝ խոսքային ակտի հետ նրա ունեցած հարաբերության, նրա մասնակիցների և համատեքստի միջոցով» (Lyons 1981:137):

Ընդունված է առանձնացնել ցուցայնության երեք հիմնական տեսակ՝ առարկայական կամ անձնական, տարածական և ժամանակային, որոնք համապատասխանում են խոսքային ակտի գործաբանական փոփոխականներին (բերում ենք Ե.Վ. Պադուչևայի առաջարկած եզրը), որոնցով կողմնորոշվում են նրա (խոսքային ակտի) մասնակիցները:

Լեզվաբանական գրականության մեջ կարելի է գտնել ցուցայնության երևույթի գանազան մեկնաբանություններ, սակայն հետազոտողների զգալի մեծամասնությունը լեզվի ցուցային տարրերը դասակարգում է հետևյալ կերպ (Արտյուხოვა 1985; Պադուչևա 1996; Fillmore 1971 և այլոք). անձնական դերանուններ (առաջին և երկրորդ դեմքի), որոշ դեպքերում՝ բայի քերականական դեմքը (առաջին և երկրորդ), ցուցական դերանուններ, մակբայներ, քերականական ժամանակ, որոշ բայերում դիտվող ցուցային բաղադրիչներ: Ընդհանրացված ձևով կարող ենք ասել, որ ցուցայնությունն իրականացվում է լեզվական բոլոր մա-

կարդականների միավորների միջոցով՝ ձևայինների, բառերի և շարահյուսական կառույցների, սակայն տարբեր լեզուներում դրանց հնարավորությունները տարբեր են. մասնավորապես՝ անգլերենում, որը կցական լեզու է, մեծ թիվ չեն կազմում թեքական ձևայինները, մինչդեռ ցուցայնությունը հաճախ է իրականացվում շարահյուսական կառույցների միջոցով:

Ա.Ի. Ստերնինը, փորձելով տարրոշել անվանողական և ցուցային բառերի սահմանները, նշում է նրանց միջև դիստոպ հետևյալ տարբերությունները. ա) ցուցային բառերի հարաբերական իմաստը, այսինքն՝ բառի համապատասխանությունն առարկային (կողմնորոշման կենտրոնին), ըստ որի բնութագրվում է մեկ այլ առարկա (այն, ինչ ներկայանում է ցուցային ձևով), բ) ցուցային ձևով ներկայացվող առարկայի զգայական ընկալման անհրաժեշտություն. այսինքն՝ ցուցային բառերը կարող են արտահայտել միայն այն, ինչ գտնվում է հաղորդակցական ակտի մասնակիցների զգայական ընկալման շրջանակներում (Стернин 1973:8): Կարևորելով անվանողական և ցուցային բառերի սահմանազատման անհրաժեշտությունը, նշենք սակայն, որ առաջարկված տարբերակիչ հատկանիշները սխեմատիկ բնույթ են կրում և բավարար չեն ցուցայնության երևույթի լիարժեք ուսումնասիրության համար:

Ն.Գ. Կիրվալիձեն առաջ է քաշում մեկ բառում անվանողական և ցուցային գործառույթների առկայության գաղափարը. ըստ այդմ՝ բառերին հատուկ են ցուցայնության տարբեր աստիճաններ, որ թույլ է տալիս դրանք դասակարգել որպես բուն ցուցային, կիսացուցային բառերի և սպասարկու տարրերի, որոնց իմաստը զուտ սուբյեկտիվ բնույթ ունի (Кирвалидзе 1991:21):

Անդրադառնալով տարածական ցուցայնության կարգին, նշենք, որ այն արտահայտում է առարկայի գտնվելու վայրը կամ շարժման ուղղությունը տարածության մեջ՝ խոսքի պահին պայմանականորեն ընտրված հաշվարկման կետի համեմատ, որը կարող է լինել խոսողը, հասցեատերը, որևէ երրորդ անձ կամ առարկա: «Հաշվարկման կետը խոսողի դիրքն է տարածության մեջ, և նրա կողմից ընկալվող օբյեկտների տեղայնացումը կատարվում է ըստ խոսողի նկատմամբ նրանց ունեցած դիրքի» (Ерзинкян 2013:214): Այստեղ խիստ կարևոր է հաշվարկման կետի ընտրությունը, քանի որ նրա փոփոխության դեպքում ցուցային բառը կարող է առկայացվել բոլորովին այլ իմաստով: Երբ որևէ առարկայի մասին խոսելիս ասում ենք, որ այն գտնվում է աջ կամ ձախ կողմում, վերևում կամ ներքևում, ապա նկատի ունենք նրա դիրքը խոսողի՝ որպես հաշվարկման կետի նկատմամբ: Ուստի եթե փոխենք հաշվարկման կետը, օրինակ՝ նշենք առարկայի դիրքը խոսակցի կամ որևէ այլ օբյեկտի նկատմամբ, ապա կստանանք բոլորովին այլ պատկեր: Սակայն այս պնդումը ճիշտ է միայն այն դեպքում, երբ խոսակիցը պայմանականորեն գտնվում է խոսողի դիմաց: Մինչդեռ խոսակիցը կարող է գտնվել խոսողի կողքին. այս դեպքում ցուցայնության հաշվարկման կետերը համընկնում են: Այստեղից հետևում է, որ ցուցայնության առկայացումը պայմանավորված է ոչ միայն խոսողի դիրքով, ինչպես ընդունված է, այլև՝ խոսակցի:

Որոշ դեպքերում ցուցայնության կենտրոնը ոչ խոսողն է և ոչ էլ՝ խոսակիցը: Օրինակ՝ As it was mentioned above... կառույցում ցուցային կենտրոնը տեքստի այն կետն է, որում տվյալ պահին գտնվում են տեքստի հեղինակն ու հասցեատերը: Այս դեպքում գործ ունենք այսպես կոչված տեքստային կամ խոսութային ցուցայնության հետ, որը հատուկ է հիմնականում գրավոր խոսքին:

Եթե խնդրին մոտենանք փիլիսոփայության տեսանկյունից, ապա տարա-

ծությունը, ինչպես նաև ժամանակը, գոյության ձևի, ավելի ճիշտ՝ նրա հատկանիշների բնութագիրն է: Այս իրողությամբ է բացատրվում այն փաստը, որ տարածական և ժամանակային ցուցայնությունները սերտորեն կապակցված են, հաճախ՝ ներակա ձևով: Օրինակ՝ “*I was here yesterday.*” նախադասության մեջ *here* ցուցային տարրի գործածությամբ ինքնին ենթադրվում է, որ խոսողը խոսքի պահին այնտեղ է, ուր եղել է նախորդ օրը. այսինքն՝ *here* տարածական ցուցային տարրը ենթադրում է *now* ժամանակը:

Որոշ դեպքերում գտնում ենք հակառակ պատկերը. տարածությունն է պայմանավորվում ժամանակով: Այսպես, “*I am reading a newspaper.*” նախադասության մեջ ներկա շարունակական բայաձևի գործածությամբ ենթադրվում է խոսքի պահը (*now*), որի միջոցով էլ, ներակա ձևով՝ գործողության կատարման վայրը (*here*): Պետք է նշել, սակայն, որ նման փոխապայմանավորվածությունը վերաբերում է միայն այն նախադասություններին, որոնցում բայն արտահայտված է ներկա, իսկ անգլերենում՝ ներկա շարունակական բայաձևով:

Տարածական ցուցայնությունը լեզվում արտահայտվում է երկու տեսակի տարրերով՝ անվանական բառակապակցություններով, որոնց կառուցվածքում ընդգրկված են ցուցական դերանուններ (*this book; that book*) և մակբայական տարրերով (*here; there*), այսինքն՝ ցուցայնությունն արտահայտվում է բառույթների և շարույթների միջոցով, ըստ որում խոսքի մասերին հատուկ են ցուցայնության տարբեր աստիճաններ: Առավել ընդունված կարծիքի համաձայն՝ ցուցայնության նվազագույն աստիճանը հատուկ է գոյականներին, ածականներին, նախդիրներին և շարժման բայերին:

Անդրադառնալով տարածական գոյականներին, նշենք, որ դրանց ոչ բոլոր դասերն են աչքի ընկնում ցուցայնության ցածր աստիճանով: Տեղանուններն, օրինակ, բոլորովին զուրկ են ցուցային իմաստից, ինչպես նաև՝ հատուկ անուններն առհասարակ, քանի որ նրանք կապվում են կոնկրետ պատկերացումների հետ և իմաստային հարաբերականություն չեն ցուցաբերում: Խոսելով տարբեր լեզվական նշանների առկայացման պայմանների մասին, Շ. Բալլին նշում է, որ հատուկ անուններն առկայացման կարիք չունեն, քանի որ նրանք «առկայացվում են իրենք իրենցով» (Баалти 1955:91-92): Մյուս կողմից, անգլերենում (ինչպես նաև հայերենում, ռուսերենում) քիչ չեն տարածականության իմաստ արտահայտող գոյականական շարույթները, որոնք աչքի են ընկնում ցուցայնության բավականին բարձր աստիճանով, և որոնց առկայացումը կապվում է սուբյեկտի առկայացման հետ: Դրանցից են, օրինակ, *at home* և *in town* շարույթները: Այսպես, “*I am at home.*” նախադասության մեջ *at home* տարածական շարույթի իմաստն առկայացվում է *I* անձնական դերանվան միջոցով. խոսողն *իր* տանն է: Մինչդեռ “*He is at home.*” նախադասության մեջ նույն շարույթով արտահայտվում է մեկ այլ տան գաղափար՝ որևէ երրորդ անձի տան:

Ե. Երզնկյանը որպես ցուցային տարր պարունակող գոյականներ բերում է *departure, deviation, arrival* գոյականները, որոնք նշում են շարժման սկզբնակետ կամ վերջնակետ (*departure – going away (from); deviation (from); arrival-act of coming to*) (Ерзинкян 2013:265):

Ցուցային տարր են պարունակում նաև որոշ բայերի իմաստային կառուցվածքները: Որպես այդպիսիք Ա.Ա. Կիբրիկը նշում է *come* և *go* բայերը. *come to X* արտահայտությունը կարող է գործածվել միայն այն դեպքում, եթե խոսողը խոսքի պահին կամ՝ նկարագրվող գործողության պահին գտնվում է *X* տեղում, հա-

մապատասխանաբար՝ *go to X*, եթե նա *X* տեղում չի գտնվում (Кибрик 1983:122): Սրանց կարելի է ավելացնել նաև *bring, take* բայերը, որոնցով նշվող գործողությունները պայմանավորվում են խոսողի (կամ՝ որևէ այլ օբյեկտի) գտնվելու վայրով. «բերել *դեպի* խոսողը; տանել խոսողից»:

Տարածական ցուցայնությունը հիմնականում կապվում է *մոտ/հեռու* հակադրության հետ (ցուցային կենտրոնի համեմատ, որն ամենից հաճախ խոսողն է): Սակայն կարելի է առանձնացնել նաև ավելի բարդ ցուցային համակարգեր, որոնք հիմնված են խոսողի համար ռեֆերենտի երևալ/չերևալու, նրա՝ խոսողից աջ կամ ձախ, վերև կամ ներքև գտնվելու վրա (օրինակ՝ *the next room, the room above*): Ամեն դեպքում, բոլոր համակարգերում ցուցային իմաստների արտահայտման հիմնական ծանրությունն ընկնում է ցուցական դերանունների և տեղի մակբայների վրա, որոնք ընդգրկված են ցանկացած լեզվի ձևաբանական համակարգում և հանդիսանում են մարդկային լեզվի հնագույն և հիմնական տարրերից մեկը: Ցուցական դերանունների հակադրության հիմքում (*this/that*) ընկած են սուբյեկտի և օբյեկտի տարածաժամանակային հարաբերությունները, օբյեկտի՝ սուբյեկտին մոտ կամ նրանից հեռու գտնվելու գաղափարը: Նույնը կարող ենք ասել նաև *here* և *there* տեղի մակբայների վերաբերյալ (այստեղ, իհարկե, գործ ունենք ոչ թե տարածաժամանակային, այլ՝ տարածական հարաբերությունների հետ):

Տարածական ցուցայնությունը կարող է նշել ինչպես կայուն, այնպես էլ՝ փոփոխական տարածական հարաբերություններ, ըստ որի առանձնացվում է տարածական ցուցայնության երկու տեսակ՝ տեղի և ուղղության: Սակայն տարածական ցուցայնության դաշտի հիմնական բաղադրիչները՝ *here* և *there* մակբայները, այս առումով նշույթավորված չեն: “*I am here.*” և “*Come here.*” նախադասություններում տեղի և տեղափոխության ցուցային իմաստները տարբերակվում են ոչ թե ցուցային տարրի, այլ՝ համապատասխան բայերի բառիմաստների միջոցով: (Նպատակ չունենալով կատարելու համեմատական վերլուծություններ, նշենք այնուամենայնիվ, որ նույնը գտնում ենք հայերենում, որտեղ *այստեղ* և *այնտեղ* ցուցային տարրերը նշում են ինչպես տեղ, այնպես էլ՝ ուղղություն, ի տարբերություն ռուսերենի, որտեղ գոյություն ունեն դրանցից յուրաքանչյուրը նշող զուգահեռ ձևեր. *здесь-сюда; там-туда*):

Ամփոփելով մեր հետազոտության արդյունքները, կարող ենք եզրակացնել, որ տարածական ցուցայնությունը ցուցայնության դաշտի երեք հիմնական բաղադրիչներից մեկն է, որն անմիջականորեն կապված է ժամանակային ցուցայնության հետ՝ ուղղակիորեն կամ միջնորդավորված ձևով: Տարածական ցուցայնության, ինչպես նաև ցուցայնության ցանկացած տեսակի համար առաջնային է ցուցայնության կենտրոնի գործոնը և այդ կենտրոնը հիմնականում, սակայն ոչ միշտ, խոսողն է: Տարածական ցուցայնությունը հատուկ է տարբեր խոսքի մասերի, որոնք առանձնանում են ցուցայնության տարբեր աստիճաններով: Տարածական ցուցայնությունն արտահայտվում է ամենատարբեր լեզվական միջոցներով, սակայն դաշտի հիմնական բաղադրիչները տեղի մակբայներն են և ցուցական դերանունները: Տարածական ցուցային տարրերի առկայացումը հաճախ պայմանավորված է սուբյեկտի առկայացմամբ՝ ուղղակիորեն կամ միջնորդավորված ձևով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Апресян, Ю.Д. (1995) *Таврологические и контрадикторные аномалии.* // Избранные труды. М.: Языки русской культуры.
2. Арутюнова, Н.Д. (1988) *Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт.* М.: Наука.
3. Балли, Ш. (1955) *Общая лингвистика и вопросы французского языка.* М.: Изд. иностр. лит.
4. Бюлер, К. (1993) *Теория языка.* М.: Прогресс.
5. Ерзинкян, Е.Л. (2013) *Дейксис слова. Семантика и прагматика.* Ереван: ЕГУ.
6. Есперсен, О. (1958) *Философия грамматики.* М.: Изд. иностр. лит.
7. Кибрик, А.Е. (1992) *Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания: Универсальное, типовое и специфичное в языке.* М.: Изд. МГУ.
8. Кирвалидзе, Н.Г. (1991) *Дейктические средства в системе современного английского языка и их роль в организации текста.* / Автореф.дисс. докт. фил. наук. Москва.
9. Падучева, Е.В. (1996) *Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива.* М.: Языки русской культуры.
10. Пирс, Ч.С. (2000) *Логические основания теории знаков.* СПб: Алетейя.
11. Стернин, И.А. (1973) *К проблеме дейктических функций слова.* / Автореф. дисс. канд. фил. наук. Москва.
12. Fillmore, Ch. (1971) *Studies in Linguistic Semantics.* / Papers presented at a conference sponsored by the Dep. of Linguistics, Ohio State University.
13. Lyons, J. (1981) *Language, Meaning and Context.* London: Fontana.

Пространственный дейксис в английском языке

В статье рассматривается указательное поле пространства в английском языке. Исследование основывается на двух основных положениях: а) пространственный дейксис тесно связан с дейксисом временным; б) в семантике различных частей речи присутствуют различные степени дейктичности.

Spacial Deixis in English

The article deals with the problem of deictic field of space in English. The study of special deixis is based on two main factors: a) special deixis is connected with temporal deixis; b) different parts of speech are characterized by different degrees of deictic meanings.